

NE Z POPELA, ALE Z PRACHU: PRVNÍ KROKY KE ZPŘÍSTUPNĚNÍ HISTORICKÉHO FONDU MASARYKOVA ÚSTAVU AV ČR

Michaela TYDLITÁTOVÁ, Bořivoj TYDLITÁT

Abstrakt:

V příspěvku je popsána nová metoda zpřístupnění rozsáhlého historického fondu, jehož původní uspořádání se nedochovalo a ke kterému neexistuje katalog. Metoda je založena na pořízení tří souborů dat – opisu přírůstkového seznamu, inventarizaci knih a fotodokumentaci – a jejich propojení pomocí přírůstkových čísel. Popsána je i praktická zkušenost v knihovně MÚA AV ČR.

Klíčová slova:

metodika zpracování velkých fondů, staré tisky

V knihovnických kuloárech, zejména našeho „starotiskařského“ typu, převládají, jak mi asi dáte za pravdu, diskuze na víceméně stejná témata: Jak efektivně upozornit na unikátní historickou sbírku? Jak se vypořádat s fondem, který přesahuje naše možnosti zpracování: personální, finanční i mnohé jiné? V tomto příspěvku nenaleznete hotové odpovědi. Nicméně projekt, kterým se od loňského roku zabýváme, obsahuje několik netriviálních zkušeností – a o ty se s vámi chceme podělit.

Úvod. Historie a osudy sbírek v Masarykově ústavu a Archivu AV ČR

O jaké fondy se vlastně jedná, s jakými jsme pracovali? Předchůdce Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, tj. Ústav T. G. Masaryka (dále jen ÚTGM), kterému 1. čsl. prezident věnoval v roce 1932 svoji soukromou knihovnu s archivem a zároveň ho finančně zabezpečil, rozvinul akviziční i vědeckou činnost velice slibně, jeho pozdější osudy však šťastné nebyly. K nástupci ÚTGM a správci jeho původních sbírek Masarykovu ústavu AV ČR (spojenému v roce 2006 s Archivem AV ČR) se rozsáhlý archiv a obrovská knihovna začaly navracet v několika vlnách až v průběhu 90. let minulého století. K „dispozici“ tak dnes máme fond zvíci přibližně 160 000 svazků, více než šestkrát stěhova-

ný z dvakrát zrušeného ústavu – v době okupace a v roce 1954, fond, který je nezpracovaný, téměř netříděný, jehož ztráty není možné zjistit, nacházející se v pražském i mimopražském depozitáři, obsahující jak původní Masarykovu knihovnu, tak i mnohé větší či menší soukromé celky, z velké části mezi sebou promíchané. Představme si 160 000 dílků puzzle, z nichž několik tisíc máte jakžtakž srovnaných, pár set si pamatujete podle vzhledu a barvy a ... na víc paměť nestačí. A u žádného z těch dílků nemůžete garantovat, že ho máte a najdete, protože i ty srovnané existují jen ve vaší nedokonalé paměti. A tedy první otázka: Jak k takovému fondu zajistit přístup?

Nad všechny další, namnoze velmi zajímavé fondy, které do knihovny ÚTGM postupem času vplynuly (namátkou knihovna Edvarda Beneše, Emanuela Rádlá a mnohé jiné), vyniká soukromá knižní sbírka filozofa a fenomenálního sběratele Rudolfa Hirsche. Na této konferenci jsem před několika lety shrnula její historii, „objev“ a dosavadní průzkum [1]. Jen stručně: zakoupena v roce 1938, obsahuje přibližně 60 000 svazků, z toho pak 9 000–10 000 starých tisků. Unikátní sbírka je v současnosti ve správě Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i. Dosavadní finanční a personální možnosti pracoviště umožnily zatím autorce příspěvku jen zpracování části bohemikálních a cizojazyčně bohemikálních tisků 16.–18. století. Publikační činnost se zaměřila na historii a osudy Hirschovy knihovny [2] a vzácná kmeniana z této sbírky [3]. Otázka druhá: Jak dále upozornit na tak cenný historický celek, když možnosti zpracování fondu se nejen ztenčily, ale naprosto vyčerpaly?

Úvahy na toto téma vyústily nakonec v myšlenku dvojího úsilí: indexovat¹ nejcennější historický fond (část celku) a použít tuto metodiku jako pilotní projekt pro eventuelní pozdější indexování celého fondu.

Východiska a předpoklady

Vlastní projekt byl tedy zúžen na objem předpokládaných 9 000–10 000 svazků starých tisků. Ty byly (naštěstí!) od počátku fyzicky odděleny od ostatního „mladšího“ fondu, bohužel však kvůli několikaletému časovému rozdílu v navrácení knih z Národní knihovny ČR a z Knihovny AV ČR umístěny postupně ve dvou depozitářích – Na Florenci a v Rakovníku, později v Jenštejně u Prahy. Tisky vydané do roku 1800 pocházely z valné většiny z Hirschovy knihovny, v mnohem menší míře ze soukromé Masarykovy knihovny, popř. od jiných vlastníků, nebo byly účelově zakoupené ÚTGM. V letech 2002–2005 byl fond z větší části srovnán dle formátů, kompletován

¹ Použito ve smyslu „přidělit označení“, nikoli zpracovat.

byly (pokud se našly) díly a svazky. V depozitáři Na Florenci se soustředila postupně nacházená bohemika a cizojazyčná bohemika a do Prahy se rovněž převezly z Jenštejna vyhledané veškeré tisky 16. století a rukopisy. Výjimkou v uložení jsou prvotisky z Hirschovy knihovny od roku 1954 deponované v Národní knihovně ČR. Popsaný stav lokace a třídění fondu považujeme za výchozí k počátku roku 2010.

Co nám zbylo z evidence starých tisků v ÚTGM? Skutečně nemnoho. Spolu s knihami byl z Národní knihovny ČR vrácen i původní ručně psaný přírůstkový seznam (41 svazků), který k poslednímu roku existence ÚTGM obsahuje 205 000 zapsaných jednotek (o příčině evidentního rozdílu mezi počty současných 160 a původních 205 tisíc se můžeme jen domýšlet). Vrácen byl sice i lístkový katalog v klasické dřevěné lístkovnici, ale zkoušeli jste někdy přidělit lístek z katalogu knize, o které nevíte, zda ji máte, a pokud ano, tak kde se na třech kilometrech depozitářů nachází?

Posledním evidenčním dokladem je strojopisný seznam dr. Bohumíra Lifky, předaný naší knihovně pracovníky Knihovny AV ČR v roce 2002. Obsahuje část knižní pozůstalosti Rudolfa Hirsche (ale i jiných starých tisků z knihovny ÚTGM) spolu s některými tisky 19. století, celkem 1716 položek, dříve uložených v depozitáři tehdejší Základní knihovny ČSAV na zámku v Jirnech. Dr. Lifka, který se zde podílel na vyhledávání bohemikální produkce 16.–18. století, objevil neuspořádaný a zajímavý celek, dle razítka v knize určil snadno majitele, průběžně knihy seřadil a očísloval a vyhotovil stručný soupis.

Pro snazší orientaci zopakují: na začátku roku 2010 se historický fond o objemu asi 9–10 tisíc svazků nacházel ve dvou depozitářích, utříděný dle základních kritérií, nepropojený se žádným katalogem, pouze zachycený v přírůstkovém seznamu ÚTGM a z malé části taktéž v seznamu dr. Lifky. Digitálním zpracováním (program Clavius – verze pro staré tisky) prošla jen nepatrná část cizojazyčných bohemik.

Metodika

Metoda indexace a inventarizace fondu je založena na pořízení tří souborů dat: přepis původního přírůstkového seznamu do digitální podoby, fyzická inventarizace knih v depozitáři a evidenční fotodokumentace.

K nim blíže:

1. Do digitální podoby se přepisují údaje, které (zpravidla) obsahuje přírůstkový seznam, tj. přírůstkové číslo, autor, název, místo, nakladatel a rok vydání, případně stručná poznámka.

2. V depozitáři se při inventarizaci zapisují do digitální podoby záznamy o knihách tak, jak jsou umístěny na regále a v polici. Soubor dat obsahuje pozici knihy, přírůstkové číslo, dokumentaci fyzického stavu a některé další údaje (jazyk, tematickou klasifikaci, příslušnost k Hirschově knihovně...).

3. Evidenční fotodokumentace – snímky titulních stran. V nezbytných případech se za účelem identifikace mohou pořídít i další snímky. Vždy se fotograficky dokumentuje špatný fyzický stav knihy. Identifikační čísla fotografií jsou rovněž součástí inventarizačních dat.

Vzhledem k tomu, že přírůstkové číslo jednoznačně identifikuje položku jak v přírůstkovém, tak v inventarizačním seznamu, je možné k sobě oba záznamy přiřadit. Jinými slovy: **propojit obě tabulky s použitím přírůstkového čísla jako klíče**. Tím vznikne speciální databáze, jejíž záznamy obsahují data z inventarizace (kde je kniha, v jakém stavu...) s daty přírůstkového seznamu (autor, název, rok vydání...) a odkazy na pořízené fotografie. Taková databáze částečně, avšak poměrně efektivně nahradí chybějící katalog. Tak lze dosáhnout dosud nemožného: **knihu najdeme a máme o ní základní údaje**. Rovněž můžeme provádět řadu dalších operací – statistické zpracování, vyhledání duplicit, identifikace vícesvazkových děl, revizi dat a podobně, to vše většinou bez nutnosti fyzického přístupu k fondu.

Tak, jak přibývají data, dává postupně rostoucí katalog dobrou představu o obsahu fondu již v průběhu prováděných prací.

Realizace, zkušenosti

Před námi vyvstaly tři úkoly: opis přírůstkového seznamu, inventarizace knih v depozitáři spolu s pořízením fotografií titulních stran a následné zpracování dat.

Staré tisky, což je velmi podstatné, jsou zapsány z největší části ve dvou ucelených blocích zhruba po 5000 jednotkách a pak – našťastí nemnohé – rozptýleny ve zbytku přírůstkového seznamu. V období existence ÚTGM (1932–1954) se zápis do přírůstkového seznamu značně lišil, resp. formuláře pro něj nebyly po celou dobu stejné, některé ani neobsahovaly rok vydání díla (!) – to samozřejmě u desítek tisíc záznamů vyloučilo možnost zde staré tisky vůbec identifikovat. Také datum zapsání knihy se zde vyskytuje jen sporadicky,

a není už tedy možné zjistit, kdy přesně ty které knižní celky do knihovny vplynuly.

Přírůstkový seznam opisovala pracovnice knihovny. Je to poměrně kvalifikovaná práce, která vyžaduje přesnost, pozornost a v případě Hirschovy sbírky orientaci minimálně ve třech jazycích. Za hodinu bylo možné opsat do tabulkového kalkulátoru Excel cca 35 záznamů, bereme-li zároveň v úvahu velmi kolísající čitelnost textu.

Hlavní součástí projektu byla však fyzická inventarizace knih v depozitáři Na Florenci a v Jenštejně. Ta měla dvojí účel: zjištění stavu fondu před restaurátorským průzkumem² a vlastní inventarizační práce. Všechny regály a police byly označeny číselně a abecedně a písmenem J a F se rozlišily rovněž oba depozitáře. Bohemika/cizojazyčná bohemika, tisky 16. století a rukopisy byly při inventarizaci fyzicky přefazovány do příslušných sbírek v depozitáři na Florenci. V seznamu pak dostaly přidělené speciální označení (CZB, XVI, Rkp).

Pracovali jsme ve dvojici: knihovník a student. Z vlastní zkušenosti mohu potvrdit, že tato činnost je jak jednotvárná, tak zároveň nesmírně náročná na pozornost. Jeden ze dvojice zjišťoval fyzický stav knihy, diktoval přírůstková čísla a další údaje a zároveň pořizoval snímky titulních stran. Druhý pracovník diktované údaje zapisoval do tabulky v Excelu. Jste-li ve dvojici sehraní, je možné tímto způsobem „zpracovat“ 40–70 svazků za hodinu.

Digitální zpracování dat, včetně vývoje potřebného software, prováděl jeden z autorů tohoto příspěvku jako dobrovolník. Zpracování probíhalo průběžně vždy po každé další dávce inventarizačních záznamů i opsaného přírůstkového seznamu. Tak, jak postupně přibývala data opsaná i inventarizovaná, přibývaly i knihy indexované, tj. takové, které již mohou vytvořit jednoduchý katalog složený ze všech dostupných dat.

Pro konverzi dat a práci s tabulkami byl použit tabulkový kalkulátor OpenOffice Calc, kterým se data exportují do textového tvaru a poté jsou zpracována jednoduchým programem v jazyce Python. Ten provádí některé úpravy na pořízených datech, jako generování signatur, přečíslování fotografií apod., a propojí záznamy s totožným přírůstkovým číslem. Ty jsou pak uloženy opět do textového souboru, který lze konvertovat zpět do tabulky programu Excel nebo Calc. Alternativní a zřejmě vhodnější metodou je předzpracování získaných dat (rovněž program v jazyce Python) a import do relační data-

---

² Podpořeno grantem MK v rámci výběrového dotačního řízení Knihovna 21. století na rok 2010.

báze (v našem případě MySQL). Propojení inventarizačních a přírůstkových záznamů je pak velmi snadné. K přístupu k datům a manipulaci s nimi bude možno použít interaktivní aplikaci vytvořenou v prostředí OpenOffice Base nebo webovou aplikaci vytvořenou v jazycích Python nebo PHP. Pro nestandardní dotazy a operace je pak k dispozici přímý přístup do databáze dotazovacím jazykem SQL. V současné době probíhá vývoj databáze a zmíněných aplikací.

Výsledky

Předkládáme-li zde určité výsledky, je nutné si uvědomit, že projekt stále probíhá. Výsledky nelze považovat za konečné a bezchybně zrevidované. Přesto jsou více než zajímavé.

Vývoj projektu je zachycen v následující tabulce:

	31. 12. 2010	31. 8. 2011
Inventarizované knihy	6356	7562
Evidenční fotografie	5173	6443
Opis položek přírůstkového seznamu	4284	6160
Katalog indexovaných knih	2124 (33 % z invent.)	3666 (48 % z invent.)
Identifikované knihy ze seznamu dr. Lifky (1716 položek)	1643 (96 %)	1643 (96 %)
Svazky označené jako „špatný“, popř. „velmi špatný stav“	34	47

Co je možné/co se podařilo již nyní:

- vyhledávat v „katalogu“ indexovaných starých tisků. Katalog samozřejmě vyžaduje do budoucna podrobnou revizi (viz dále), a nelze ho tedy například v této podobě prezentovat na webu, lze ho však využít pro vnitřní potřeby knihovny, resp. pro speciální požadavky badatelů;
- virtuálně (zatím) knihy třídit – přiřazovat k sobě díly a svazky (některé jsou v Jenštejně, jiné Na Florenci a neviděly se více než 50 let), celky děl stejného autora nebo stejného díla v různých vydáních (tím je Hirschova knihovna charakteristická) atd.;
- získat nesmírně cennou obrazovou dokumentaci, která poslouží nejméně dvěma účelům: doložíme stav knihy pro případný restaurátorský zásah, verifikujeme shodu záznamu v přírůstkovém seznamu s nálezem v depozitáři aj.;

- d) identifikovat značnou, téměř stoprocentní část seznamu dr. Lifky;
- e) rychle zjistit duplicitní tisky;
- f) shromáždit data o produktivitě práce na opisu, inventarizaci a fotografování, jejichž využití při případném zpracování celého fondu ÚTGM je nasnadě.

Příspěvkem navíc je potvrzení neobvyklé šíře témat popisovaného historického fondu a vzácné nálezy – našel se ještě jeden prvotisk!

Plány. Jak dál?

Dokončit, revidovat, zpřístupnit – tak bychom mohli asi shrnout vše podstatné, co k vytčenému cíli chybí, a cesta je to ještě dlouhá. Inventarizace v depozitářích i opis přírůstkového seznamu a dokončení obojího postupuje teď z různých, v knihovnické praxi velmi představitelných důvodů dosti pomalu. Přesto, díky již dříve pořízeným datům, počet úspěšně indexovaných položek stále významně přibývá.

Náročnou, a to nejen časově, se už teď jeví revize pořízených dat v celé databázi. Některé obtíže už byly naznačeny: například nečitelnost textu, a tudíž jeho chybný přepis, popřípadě existence chybných záznamů už v původním přírůstkovém seznamu – odhadujeme je na několik set. Mnoho chyb způsobily i nesjednocené autorské údaje, nepřesné a krácené názvy, jména tiskařů, chybně interpretované roky vydání apod.

Data z katalogu musí být porovnána s fotografiemi titulních stran, počítá se s náhradou či doplněním nevyhovujících snímků. Pracuje se na databázové aplikaci zahrnující i fotografie. Revizí projdou všechny nejasné duplikáty, špatně označená vícedílná díla, přívazky nepodchycené v přírůstkovém seznamu, staré tisky s vlastnickým označením ÚTGM, leč bez prvotní evidence, atd. V tomto bodě budeme moci identifikovat i první ztráty.

Důležitou součástí inventarizačních dat byly (občasné) poznámky, a revize se tedy dotkne i jejich klasifikace a budoucího využití, ať už je to pro identifikaci malých tematických celků historického fondu či jednotlivých vlastníků (rozumí se před Hirschem a ÚTGM) či upozornění na výjimečnost titulu samotného. Indexovaná data nám dala též možnost vůbec najít tisky 16. století, dosud bez šance rozptýlené v mnoha tisících.

Teprve ovšem data důkladně revidovaná nám pak umožní to nejlepší nakonec: badatelské zpřístupnění fondu. Zatím toho historického – ale jak jsme se přesvědčili, lze použitou metodiku aplikovat na objemově mnohem větší fond. Podaří se to?

Literatura:

- TYDLITÁTOVÁ, M. Rudolf Hirsch a jeho knihovna – dokonale utajení. In: *Lidé okolo knih (autor–tvůrce – recipient). Sborník příspěvků z 13. odborné konference Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 2004*. Brno: Sdružení knihoven České republiky; Vědecká knihovna v Olomouci, 2005. s. 163–171. ISBN 80-7053-259-9 (VKOL) ISBN 80-86249-31-X (SDRUK).
- TYDLITÁTOVÁ, M. Staré tisky v knihovně Masarykova ústavu AV ČR a knihovna Rudolfa Hirsche. In: *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků, (18), 2003–2004*. Praha: Národní knihovna ČR, 2005. s. 193–218. ISBN 80-7050-466-8.
- TYDLITÁTOVÁ, M. Comeniana at the Library of the Masaryk Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic: Forgotten History and New Surprises. *Acta Comeniana* 19 (43), 2005. s. 141–166. ISBN 80-7007-236-9 ISSN 0231-5955.

**NOT FROM ASHES, BUT FROM DUST:
THE FIRST STEPS EXPLORING THE HISTORICAL
COLLECTIONS OF THE MASARYK INSTITUTE
OF THE CZECH ACADEMY OF SCIENCES**

Summary:

This paper describes a novel method of approaching a large and valuable library collection, whose original arrangement has been lost and for which no catalog exists. The method is being applied to the collection of rare books (published 1501–1800) from the library of Ústav T.G. Masaryka (the Institute of T.G. Masaryk). The library is currently in custody of the Masaryk Institute and Archives of Czech Academy of Sciences. The method is based on acquiring three sets of data – the transcription of relevant sections of the acquisition records, physical book inventory and photo identification records. The data is linked using the acquisition numbers. A simple catalog-like database is formed this way, including also photo records of title pages and other relevant parts of the books. Overall, the process is much less labor-intensive than regular cataloging, allowing some access to previously unsearchable and therefore virtually unusable collection. Practical experience applying this method is documented and expected benefits of using this method on the collection of est. 10,000 rare books are presented.

Key words:

the methodology of processing large collections, rare books